

«noSaltres»

**Un projecte de creació
col·lectiva entre joves
i grans, inspirat en històries
i experiències de la ciutat
antiga de Palma**

IRENE PASCUAL MOLINAS

Irene Pascual Molinas

Llicenciada en Història de l'Art a la Universitat de Girona i en Escenografia a l'Institut del Teatre de Barcelona i a la Udk de Berlín, ciutat on va cursar els estudis de postgrau en Mediació de Museus.

Té una trajectòria llarga com a creadora en el camp de la pintura, el dibuix i la performance. Des de ben prest, va combinar l'activitat artística amb la docència, impartint seminaris i tallers de creació per als més joves en l'àmbit del museu o en altres institucions com biblioteques, centres cívics o escoles d'art, així com en programes específics d'ensenyament superior universitari.

Va viure durant tretze anys a Berlín i en fa dos que viu a Mallorca, on actualment treballa en la gestió cultural de la companyia de dansa Cia Mariantònia Oliver i el projecte «EiMa», centre de creació i festival d'arts escèniques.

Resum

Un projecte col·laboratiu entre un grup de joves d'institut i un grup de veïnats del barri (persones adultes), que escorcolla i qüestiona la ciutat antiga de Palma.

Basant-nos en la *performance* com a llenguatge transdisciplinari (veu, cos, instal·lació, audiovisuals...), utilitzam el format recurrent de la visita guiada com a vertebrador d'aquestes trobades, cosa que permet combinar experiències sensorials amb idees, fantasies, memòries i l'espai concret del barri.

El projecte es va desenvolupar a l'espai públic (incloent biblioteca, parcs, places, centres socials...), on es varen crear petites *performance site-specific* i va comptar una presentació final al Teatre Principal l'1 de juny del 2019. El projecte forma part del programa educatiu «Crea Principal» del Teatre Principal.

Paraules clau

Creació col·lectiva / Projecte intergeneracional / Performance (art d'acció) / Ciutat antiga de Palma.

Resumen

Un proyecto colaborativo entre un grupo de jóvenes de instituto y un grupo de vecinos (adultos), que explora y cuestiona la Ciudad Antigua de Palma.

Basándonos en la *performance* como lenguaje transdisciplinar (voz, cuerpo, instalación, audiovisuales...), utilizamos el recurrente formato de la "visita guiada" como vertebrador de estos encuentros, permitiendo combinar experiencias sensoriales con ideas, fantasías, memorias y el espacio concreto del barrio.

El proyecto se desarrolló en el espacio público (incluyendo biblioteca, parques, plazas, centros sociales...) donde se crearon pequeñas *performances site-specific* y contamos con una presentación final en el teatro principal, el día 1 de junio del 2019. El proyecto forma parte del programa educativo «Crea Principal» del Teatro Principal.

Paraules clau

Creación colectiva / Proyecto Intergeneracional / Performance / Ciudad Antigua de Palma.

Presentació

«noSaltres» és un projecte col·laboratiu entre un grup de joves d'Institut i un grup de veïnats del barri (persones adultes), que escorcolla i qüestiona la ciutat antiga de Palma.

Basant-nos en la *performance* com a llenguatge transdisciplinari (veu, cos, instal·lació, audiovisuals...), utilitzam el format recurrent de la visita guiada com a vertebrador d'aquestes trobades, fet que permet combinar experiències sensorials amb idees, fantasies, memòries i l'espai concret del barri.

El projecte es desenvolupa a l'espai públic (incloent biblioteca, parcs, places, centres socials...), on es creen micro-presentacions i amb una presentació final al Teatre Principal. Aquest teatre emblemàtic de Palma dona suport al projecte i l'inclou dins el seu programa educatiu 2018-2019.

El projecte sorgeix d'una iniciativa pròpia amb un acord de col·laboració amb el Teatre Principal de Palma, el qual ens proposa incloure la proposta dins el programa «Crea Principal». A part del suport del Teatre, el projecte també es va presentar a la crida d'iniciatives d'art col·laboratiu del CAC (Centre d'Art Contemporani) de l'Ajuntament de Palma, el qual el va seleccionar i el va contractar en la fase de gestació, concepció i preparació.

L'interès del Teatre rau en la voluntat d'ampliar perfils i generar públics nous, per obrir el ventall de persones usuàries (gent gran, adolescents, veïnats...). D'altra banda, també respon a una voluntat d'enfortir els vincles del Teatre amb el territori i l'entorn urbà, potenciar i donar a conèixer llenguatges i mètodes de creació contemporània nous a Palma, així com fomentar un grup de

treball transgeneracional i pluridisciplinari, constituït per *no professionals* en l'entorn del Teatre Principal.

El projecte proposa una reflexió i una descoberta d'un barri que ha patit un procés de gentrificació intens i que, tot i que no presenta un perfil de *depressió social* (com la Soledat o Son Gotleu), acumula grans canvis socioeconòmics generadors de paradoxes interessants entre passat-futur, luxe-pobresa, modern-antic, atractiu turístic-abandonament... que, més enllà dels límits territorials, reflecteixen una realitat pròpia de Mallorca i les Balears.

Quan ens referim al barri antic, parlem en un sentit ampli, sense tenir en compte la divisió territorial geopolítica. Hi incloem tota la zona que queda dins les muralles antigues de Palma, el que s'anomena *ciutat antiga* o *ciutat vella*.

Pensem en una proposta que comença ja des de l'abordatge metodològic de la recerca i acaba en la presentació d'una part del procés, en l'establiment d'uns paràmetres de reflexió sobre les maneres de mirar i d'experimentar la vida urbana.

La proposta beu de les revisions actuals de l'art contemporani sobre la visita guiada i el *site-specific* (peça artística desenvolupada concretament per a un espai específic), i reflexiona sobre la idea de l'espai urbà, amb totes les imbricacions de relacions humanes, arquitectòniques, històriques i com a activador de l'acció de potencial dramàtic i artístic.

Un altre interès rau en desenvolupar un treball de camp a partir d'escorcolls sobre el territori. La nostra recerca, més que científica, arqueològica o filosòfica, és sensorial; partim d'experiències viscudes; de sortir

al carrer a tocar les pedres, els escals, les llosques, les reixes i les faroles, palpar les textures humanes, mirar per dins i fora les finestres, obrir i tancar les portes per fer visible el que s'amaga darrere la façana... i així escorcollar l'espai amb totes les parts del nostre cos.

L'estructura del treball col·laboratiu gira entorn de la idea del laboratori (*trial-error*), com si en les nostres

excursions a l'espai públic desplegàssim un dispositiu d'investigació del territori basat en la presa de mostres, l'anàlisi i el processament artístic i creatiu dels resultats.

La col·laboració se centra en tres agents igual d'importants: artistes, joves adolescents i persones *adultes*. Les persones adultes són seleccionades pel vincle intens amb el barri: una gitana, una exprostituta, dues

emigrants (de Colòmbia i de Nigèria) que fa anys que són a Palma, una ceramista, una pedagoga i gent de tota la vida, que ha viscut la guerra i la postguerra des de la ciutat vella de Palma.

D'altra banda, hi participen 16 joves d'edats compreses entre els 14 i els 18 anys, la majoria dels quals provenen del grup de teatre de l'IES Guillem Sagrera de Palma.

Línies de recerca

Una de les línies d'investigació del projecte, a part de la introducció al llenguatge transdisciplinari de la *performance*, parteix d'analitzar el format de visita guiada com a llenguatge creatiu, vehicular entre arts plàstiques i arts escèniques.

D'altra banda, ens interessa provar i investigar estructures de creació en grup, basades en el procés i sense jerarquia; així doncs, en tot moment cercam el format col·laboratiu tant entre artistes com entre les persones participants. En general, el jovent està acostumat que se'ls digui el que han de fer i com ho han de fer. Sovint per a aquest col·lectiu és difícil prendre decisions i tenir iniciativa... La majoria té idees clares, imaginació i intel·ligència, i se'ls ha de donar un marc de confiança, un temps i un espai per poder desenvolupar-se.

Un altre concepte que vàrem incloure per a la recerca és el de *deriva* com a passeig desinteressat, que, segons el filòsof situacionista Guy Debord, significa fer una caminada, una passejada sense objectiu específic en un entorn urbà; el que ve a ser *perdre's per la ciutat*.

Un tema que també ens semblava molt adequat, sobretot per tractar

amb joves, són els límits entre el jo i el col·lectiu. En una societat en què domina la identitat de la *massa*, ens interessa generar una reflexió i treure a la llum el més particular, el que ens fa especials. És un aspecte molt rellevant en la fase de l'adolescència, en què el jovent es qüestiona fortament aspectes de la personalitat i de la identitat.

Finalment, es tracta d'una aproximació no convencional a l'espai i a l'arquitectura urbanes de l'entorn del Teatre Principal. D'aquesta manera, cercam brindar al públic una manera nova d'experimentar, obrir angles nous, punts de vista, formes inusuals de mirar l'espai des de la sorpresa i la riquesa de perspectives.

Gran part del treball amb tots els grups es desenvolupa in situ a l'espai públic. La gent gran ens guia pels seus espais habituals i ens explica la seva història. El jovent escolta, explora i processa creativament la informació que la gent gran els ofereix.

Visita guiada

L'estructura de les visites guiades aplicades a la creació d'una *performance* permet organitzar el procés creatiu i donar unitat i estructura a diverses accions performatives i crear un lligam entre continguts crítics, històrics i poètics.

Aquest format permet comunicar idees fictícies i abstractes, relacionades amb el lloc (temps i espai), alhora que permet mantenir el públic actiu i compromès.

Les visites guiades són mitjans de comunicació amb milers d'anys d'història, per tant, existeix una mena d'acceptació natural d'aquesta forma

de relació entre audiència i intèrpret. Guiar segurament es classifica entre les professions més antigues del món. Els éssers humans han recorregut la terra des que varen sorgir i els primers relats es refereixen a aquells que lideraven el camí: *patrons*, *líders*, *proxemes* i *cicerons*, tots antecedents del guia d'avui.

A l'hora de configurar els nostres *tours*, ens volem plantejar aquest tipus de qüestions: què passa quan un guia dona informacions contradictòries, explica històries inventades, massa personals, surrealistes o dadaistes... o ens fa adonar de coses prohibides, secretes, desinteressades... o bé el guia genera recorreguts en l'espai que s'assemblen a una coreografia postmoderna: el guia no parla, només es mou, el guia comença a seguir el públic o segueix la gent del carrer...

Site-specific

El Guggenheim defineix l'art *site-specific* com «la intervenció d'un artista en una localització específica, que crea una obra que s'integra amb l'entorn i que explora la relació amb la topografia per reestructurar l'experiència conceptual i perceptiva de l'espectador sobre el lloc, a través de la intervenció de l'artista».

L'art *site-specific* es produeix quan l'artista participa en una investigació del lloc com a part del procés de realització del treball. La investigació i el procés té en compte elements com la geografia, la localitat, la topografia, la comunitat (local, històrica i global) i la història (local, privada i nacional).

Es pot considerar un *codi obert*, obert per a l'ús i la interpretació de

qualsevol persona. Aquest procés té una relació directa amb el resultat final de les obres artístiques en quant a forma, materials, concepte, etc., que s'adequaran a l'experiència viscuda del lloc (es pot preveure, fer una hipòtesi, però mai no es pot tenir una idea clara de quin serà el resultat final, i aquí hi ha la part més interessant de la qüestió).

En la nostra proposta tenim com a objectiu *fer parlar l'espai*, donar veu a l'entorn per parlar de nosaltres mateixes. Partirem de l'observació dels accidents en l'espai (una escletxa, una taca, un grafit, l'angle d'una pujada, una pedra, la sanefa de l'empedrat, l'altura d'una finestra...), que aporten una gran riquesa de continguts i, en fer-los visibles, generarem una lectura nova, que serà lliure d'estereotips i de supòsits.

Aquesta nova lectura de l'espai genera una reflexió sobre el jo i l'entorn que, de forma lúdica i lleugera, induïx a una reflexió renovadora sobre Sobre temes com identitat i territori.

Gent vs. individu

El paper que juga l'individual en el col·lectiu és dels assumptes més rellevants que tenim a l'agenda del futur present. Internet, amb la ubiqüitat que genera i el potencial transformador de les connexions socials, tensa aquesta relació que, de per si, mai no ha estat fàcil i planteja dilemes nous que només poden negociar-se des d'una autonomia sana i des de la diversitat de punts de vista.

Pensar junts realment no es pot i si s'intenta ja tenim un problema. Les persones pensen soles, elles mateixes. Escolten altres punts de vista, intercanvien idees, però pensar, pensen

soles. D'altra banda, amb aplicacions d'Internet com Facebook o Twitter, les opinions es comparteixen amb gran facilitat i les masses són manipulades com a col·lectius uniformes.

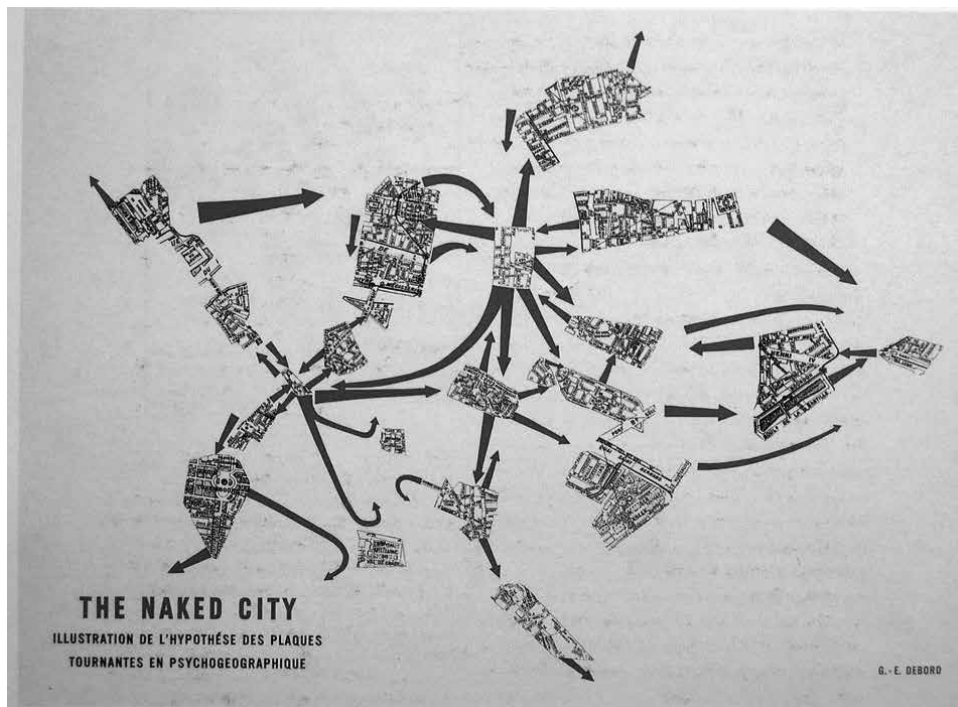
Nosaltres volem reivindicar la força de l'individual, creim que l'art encara té el potencial de fer-nos qüestionar valors, opinions i visions a partir de les impressions estètiques personals i úniques. Destapant la identitat dels veïnats, els racons on habiten, les trajectòries quotidianes, costums i manies, volem refrescar la idea del col·lectiu i així aportar un petit granet d'arena a la presa de consciència de les facultats i potencials individuals.

Concepte de deriva

El pensament situacionista sorgí cap als 50 com una reacció con-

tra un món encotillat, contra la ciutat reglada i avorrida, combatiu amb el que es va considerar un model social enquistat. Des de la perspectiva actual, podríem dir que es va tractar d'un somni llarg i profund, que va oferir una oportunitat per reflexionar sobre la política, l'art i la ciutat; un somni que va ensenyar a mirar el paisatge urbà, investigar models espacials i comportaments socials nous, i va resultar com una alenada d'aire fresc per a una generació desitjosa d'un món diferent. Va sorgir una manera de pensar completament inèdita en una societat que abandonava les certeses i es desprenia de l'antiga pell.

Va ser llavors quan es varen començar a cercar alternatives a viure la ciutat. Es va proposar una actitud inconformista amb l'experiència urbana, un «deambular pels laberints de l'espai

Il·lustració de moviments psicogeogràfics de Guy Debord

urbà a la recerca de desitjos subversius». Es va donar valor a conceptes com el vagareig, el passeig, la quotidianitat, la sorpresa, el joc i l'espontani.

En aquest context, va néixer la teoria de la deriva, proposada per Guy Debord el 1958, «una tècnica de trànsit fugaç a través d'ambients canviants», una de les seves aportacions més suggeridores, com una crida a vagar, traçant recorreguts psicològics segons les diverses experiències urbanes. Es rebutjaven les actituds predeterminades per condicionants econòmics i utilitaris davant el *deixar-se dur* per la ciutat travessant diverses atmosferes i microclimes. Era una exaltació de l'home porós, receptiu i inquiet, en què importava més viatjar que arribar.

A la vista dels situacionistes, les zones marginades de la ciutat varen passar a ser els escenaris perfectes per a l'aventura, per vagar i llançar-se durant dies i nits senceres a la deriva. Una sèrie de connexions amb el surrealisme els feia estar atents als detalls, a les lectures inconscients dels espais que els possibilitava una altra visió de la ciutat, lúdica i emocionant, que els induïa a conductes inesperades i els eixamplava el món sota la «sobirania de la sorpresa i el desig». Es va proposar l'apropiació d'espais, transformats per mitjà de la imaginació, i crear una geografia invisible construïda sobre una cosa tan íntima com els records i les obsessions personals. Freqüentment, varen posar en escena les emo-

cions a través dels *happening* i varen introduir la sorpresa i la provocació en la vida quotidiana i en l'espai públic.

Es va proposar una divisió de la ciutat gens habitual, que es zonificava segons les diverses atmosferes psíquiques. Es va entendre la desorientació de l'home com un valor i es va rebutjar a priori la concepció d'un centre («no hi ha un centre, sinó un nombre infinit de centres en moviment»).

En aquest sentit, varen crear el concepte de *psicogeografia*, que experimentava el comportament humà enfront de l'espai urbà i creava un sistema de zones unides per fletxes o vectors de disseny. Paral·lelament, Bretón va proposar un mapa imaginari de la ciutat segons els llocs que ens agrada freqüentar o, per contra, evitar, les zones d'atracció i de repulsió, amb els gradients respectius de transició, fluxos i remolins. Es connectava l'experiència real i l'onírica. «La vida és una ficció que s'amaga després de la realitat dels somnis» (de la pel·lícula *Fritzcaraldo*). Era, per tant, un estudi de les reaccions emocionals a través de l'experiència urbana. En definitiva, va ser un intent de crear espais capaços de generar situacions, entenent que la relació entre la ciutat i el disseny havien de configurar l'espai urbà contemporani nou.

El situacionisme va ser l'inici d'un món que es va apagar de sobte, com el del seu creador, Guy Debord, d'un tret al cor. Nosaltres volem tornar a donar vida a aquesta idea. Pensam que, en el nostre moment actual, en què el temps de les persones està tan cronometrat i limitat, en què des de ben petits ens organitzen horaris impossibles per poder acomplir tot el

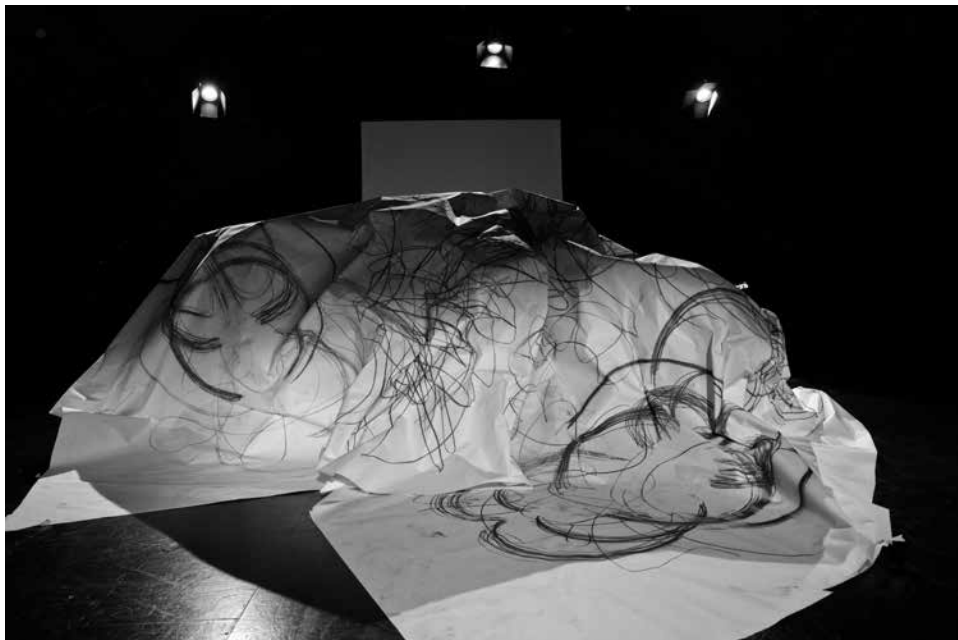
que la vida imposa, en un temps en el qual quan tens cinc minuts d'un lloc a l'altre treus el telèfon mòbil per fer feina... en En aquest context, treballar amb el concepte de deriva ens sembla molt escaient.

La col·laboració com a mètode

Cada vegada són més els artistes que opten per generar projectes col·laboratius i participatius en la seva pràctica. Lluny de la idea del geni únic, tocat per la gràcia divina, l'artista col·laboratiu esdevé un mediador que posa els mitjans perquè les altres persones s'expressin. En més o menys grau, una obra d'art col·laborativa és d'autoria compartida i es basa en la creació d'una experiència i un procés més que no en una peça d'art acabada, concreta i objectual. Però no per això s'ha de considerar una obra d'art col·laborativa inferior o menys artística que una obra executada per una mà única. Per a l'artista, es tracta d'un aprenentatge i una tècnica elaborada que requereix coneixements diversos, sovint relacionats amb l'àmbit del treball social o la psicologia, per dirigir, motivar i engrescar les persones participants.

Tanmateix, aquest tipus de projectes no són obres socials o projectes formatius, tot i que poden compartir-ne molts elements, es tracta de projectes pròpiament artístics que reivindiquen una manera d'entendre l'art oberta, viva i compromesa amb la realitat. Entenem la cultura i el fet artístic com un element de transformació social.

El projecte «noSaltres» no només inclou una col·laboració entre els grups de joves i grans, sinó que, so-

bretot en la fase de gestació, la col·laboració s'estén a molts àmbits. Durant uns quatre mesos, ens vàrem dedicar a tocar la porta dels agents socials de la ciutat de Palma, per demanar que ens posassin al dia de la seva realitat sobre el terreny. D'aquests destaca, per exemple, la col·laboració amb el centre de serveis socials Ciutat Antiga, en concret amb Àngela Dolç, que ens va acompanyar en tota la primera fase: ens va posar en contacte amb la gent gran que hi participava, va explicar el projecte, va cercar contactes amb persones i institucions que treballen a la ciutat antiga de Palma... Gràcies a aquest esforç, vàrem comptar amb una xarxa de centres i persones implicades activament en el projecte. En general, vàrem tenir una rebuda molt bona en el sector social. El personal de treball social, d'educa-

ció social, d'infermeria... va mostrar molt interès en la possibilitat d'adreçar problemàtiques socials, generar inclusió, cohesió i reflexió a través de la creació artística.

A l'hora de seleccionar el grup de persones adultes no volíem tancar-nos a un sector concret de gent, sinó que volíem incloure una varietat àmplia de perfils de persones (en sentit de gènere, classe, edat i condició social).

Metodologia

Després d'una fase intensa de recerca per trobar les persones col·laboradores, conèixer el territori i establir les línies de treball, vàrem passar a l'acció. En primer lloc, nosaltres (les artistes) ens varen trobar amb cada persona gran que hi col·laborava dues vegades per separat o en grups

reduïts. En la primera entrevista, simplement xerràvem, preniem cafè i ens coneixíem i, en la segona entrevista, hi fèiem una passejada *a la deriva* i gravàvem un àudio que ens permetés treballar continguts amb els joves.

El problema que vàrem trobar va ser la dificultat de quadrar horaris amb els 16 joves. Tenen un temps molt limitat i, com que ens trobàvem fora d'horari lectiu, va ser molt difícil que coincidissin tots amb els adults. A les trobades de grans amb joves, aquests varen fer entrevistes amb àudio, vídeo i foto, i varen intentar incloure-hi la passejada i el moviment a l'espai públic.

Amb els joves ens vàrem trobar regularment una vegada a la setmana (cada dijous a les 14.30 h) al gimnàs de l'IES Guillem Sagrera. Vàrem començar amb una sèrie de sessions de treball amb el cos, d'improvisació,

d'exercicis de presència corporal, de coneixença, per agafar seguretat i treballar aspectes com l'espai, la mirada, el sentiment de grup... En part, ens vàrem inspirar en la metodologia de *Juegos para actores y no actores* de Augusto Boal, també en exercicis de dansa contemporània i exercicis teatrals d'escalfament i de presència corporal. També vàrem treballar amb els àudios que havíem gravat en les entrevistes amb la gent gran.

En una fase posterior vàrem sortir a treballar a l'espai públic. Vàrem fer petites *performance* i exercicis per anar explorant i escorcollant el barri antic de Palma: com són els carrers i les places, quina impressió ens fan, quin tipus de gent hi ha, com es mou la gent, quins negocis hi trobam, com són els edificis, què ens crida l'atenció del barri...

Després de les sortides, ens trobàvem per posar en comú les impressions i, conjuntament, vàrem generar un mapa conceptual de les coses que ens cridaven l'atenció de la ciutat antiga de Palma i de les reaccions del que hi havíem viscut.

A partir d'aquest contingut, vàrem començar a treballar escenes, imatges, situacions... i ho vàrem contrastar amb el que explicaven la gent gran que hi participava, per així anar desenvolupant tota una peça de creació conjunta.

El que cercàvem és que les imatges i idees que treballàssim no sortissin de la nostra fantasia, sinó de la dels joves. Vam intentar posar-nos al seu lloc i pensament, per treballar des de les seves preocupacions i percepció de la realitat, per poder desenvolupar un llenguatge que sortís d'ells

mateixos i no fos imposat per nosaltres. També vàrem intentar esbrinar amb què era bo cadascun dels joves i com ells podien treure el màxim profit creatiu d'ells mateixos, com una forma d'apoderament. Per exemple, hi havia alguna al·lota que sabia ballar molt bé; altres tenien molt bona memòria; altres tenien bona presència escènica, altres cantaven bé... per anar creant un espai d'expressió adequat a cadascú i on totes les persones se sentissin valorades i escoltades.

La proposta final

Tots anaven vestits de blanc. A terra un gran paper blanc que unificava l'espai amb els vestuaris i que, en un moment, serviria per pintar-hi al damunt. Al fons cinc joves que pertanyien a un grup de música varen dur a

escena cinc cançons que servien de banda sonora, donaven unitat i era el que ells tenien ganes d'aportar al projecte.

Un dels reptes importants era que les escenes fluïssin una després de l'altra. Per això es requeria la concentració total dels joves, responsabilitat, treball en equip, seguretat i confiança. Dues de les persones grans varen acceptar sortir en escena, una a ballar, l'altra a explicar la seva pròpia història. Altres que no varen poder o no varen voler sortir-hi varen aparèixer com a projecció de vídeo, cosa que aportà riquesa a la performance, en la combinació de registres expressius, alhora que connectava l'escena amb el procés de treball previ.

Vàrem combinar escenes de moviment corporal inspirades en els temes que havíem treballat de la ciutat

antiga, escenes de dansa (ball de bot contemporani, dansa K-pop, que és la que està de moda actualment entre el jovent o hip-hop) i escenes d'imatges poètiques relatives als temes que havien sortit en el mapa conceptual, per exemple, el consumisme, el turisme, el *shopping*, l'aïllament que provoquen els smartphone, etc.

En la darrera escena, convidàvem la gent del públic a ballar i a moure's amb nosaltres, com una forma d'incloure-hi també el públic, les famílies, els amics... i donar a entendre que és un projecte obert, que ens pertany a tots, que tots som «noSaltres».

Bibliografia

- Auge, M. (2000). *Los no lugares. Espacios de anonimato*. Barcelona: Gedisa.

- Boal, A. (2002). *Juegos para actores y no actores*. Barcelona: Alba Editorial.
- Calmels, D. (2011). *El espacio habitado. En la vida cotidiana y la práctica profesional*. Rosario: Homo Sapiens.
- Cornago, O. (2005). «¿Qué es la teatralidad? Paradigmas estéticos de la modernidad». *Telón de fondo. Revista de teoría y crítica teatral*, 1. Argentina: Universitat de Buenos Aires.
- Debord, G. (1958). *Definitions. Internationale Situationniste*. Traducció de Ken Knabb de les revista original *Les Lèvres Nues #6* (1955) *Situationist International Anthology*. Llibre electrònic lliure <<https://libcom.org/library/situationist-international-anthology-ken-knabb>>.
- Debord, G. (1967). *Society of the Spectacle*. Nova York: Black & Red (1984).
- Dieguez, I. (2007). *Escenarios y teatralidades liminales. Prácticas artísticas y socioestéticas*. Buenos Aires: Editorial Atuel.
- Fraser, Andrea. (2005) "Museum Highlights". Mit Press. Massachusetts, Estats Units.
- Montero, R. (2003). *La loca de la casa*. Barcelona: Punto de lectura.
- Ontañón Peredo, Antonio (2004). *Los significados de la ciudad: ensayo sobre memoria colectiva y ciudad contemporánea*. Barcelona: Edicions de l'Escola Massana.
- Ranciére, J. (2010). *El espectador emancipado*. Buenos Aires: Ed. Bordes Manantial.
- Saer, J. (2012). *La mayor*. Buenos Aires: Seix Barral. Publicat en línia a la revista *El sótano* <www.revis-taelsootano.com/extramuros-73.html>.